

A háromszor megírt mű

LUKÁCS GYÖRGY: A TÁRSADALMI LÉT ONTOLÓGIÁJÁRÓL I—III. KÖTET

Az ontológiáról sokáig úgy tudtuk, hogy valamiféle gyanús filozófiai elmélet, melynek képviselői a lét alapkérdéseit, leglényegesebb tulajdonságait akarják kutatni, de ezt a lételméletet mereven szembeállítják a gnoszeológiával, az ismeretelmélettel, s ezért különféle, alapvetően helytelen következtetésekhez jutnak. Még 1970-es kiadású Filozófiai Kislexikonunk is úgy vélte: „a marxizmus álláspontja az, hogy nincs ontológia mint külön filozófiai kutatási ág”. Utólag visszatekintve furcsa, hogy ugyanakkor a gnoszeológia, az ismeretelmélet önállóságát senkinek nem jutott eszébe vitatni. Hogy miért éppen az ontológia jutott mostohább sorsra, ezt bizonyára csak hosszabb eszméletörténeti nyomozás deríthetné ki, gyanúm azonban, hogy — miként a hajdan hasonló elbánásban részesült kibernetika, szemiotika s más hasonló tudományzajok esetében is — e téma leginkább egy Ráth-Végh-típusú feldolgozásban nyerne méltó formát.

Alig egy esztendővel a Kislexikon elutasító szövegének megjelenése után Lukács György „a marxizmus álláspontja” nevében az ellentétes véleményt képviselte: megkezdte ontológiai írásainak sorozatos publikációját a folyóiratokban. Ezek részletei voltak a most teljes szöveggel megjelent hatalmas — összesen 1700 nyomtatott oldalnyi — műnek. Ami az ontológiaellenességet illeti, Lukács megelégszik azzal a reflexióval, hogy az ismeretelméleti egyoldalúságot a dogmatizmus tüneteként emlegetse; a kérdés tudományrendszertani részével nem törődik — ilyen problémák sosem érdekelték —, s nem tartja szükségesnek, hogy az ontológia jogosultságáról és a többi filozófiai tudományághoz való viszonyáról vitatkozzék vagy ezt behatóbban vizsgálja. Ő egyszerűen azzal a mondattal kezdi munkáját, hogy „Senki nem foglalkozott olyan átfogóan a társadalmi lét ontológiájával, mint Marx”, s ezt az állítást terjedelmes elemzésekkel, egyebek közt egy külön történeti fejezettel igazolja — így láthatólag elintéztnek is ítéli a problémát, létezhet-e marxista ontológia. (Valószínűbb is, hogy létezhet, de ez az eljárás elvileg nem zárja ki az ellenvetéseket.)

A tudományág belső tagolódásának több figyelmet szentel Lukács. Elemzése szerint az ontológia három fő ágra oszlik: az egyik az általános ontológia, a másik a szerves természet, a harmadik a társadalmi lét ontológiája. Az általános ontológia „minden egyes lét általános létszerű alapját ismeri meg”, s így ez voltaképpen a szervetlen lét ontológiájával azonos, „... mert nem lehetséges olyan létező, amely valamilyen módon nem gyökeredzne létszerűen a szervetlen természetben. Az életben új kategóriák bukkannak fel, de létszerűen csak az általános kategóriák alapján, velük kölcsönhatásban lehetnek hatékonyak. És éppígy viszonyulnak a társadalmi lét hajdan új kategóriái a szervetlen és a szerves lét kategóriáihoz”.

Az ontológiát Lukács szerint nem szabad „ismeretelméletivé ferdíteni. Nem az általános ismeretelméletnek az egyes tudományok specifikus módszereivel kialakított viszonyához kell ontológiai analógiát teremteni”. Sőt, „... az ontológia egyik leg-

fontosabb módszertani kérdése, hogy kategóriáit távol tartsa mindazoktól a meghatározásoktól, amelyek a világ emberi-gondolati meghódításának kísérleteiből fakadnak. Az ontológia központi kérdése ugyanis éppen az, hogy eltávolítson minden olyasmit a kategóriaállományból, a kategóriastruktúrából stb., ami, bármilyen lazán is, a tárgyakkal kapcsolatos ismeretszerű állásfoglalásokhoz fűződik, ami tehát megzavarhatná az önmagában létező tiszta, minden visszatükröződés iránt teljesen közönyös, tőle érintetlen lényegét”.

Ami Lukács létkonceptiójának kiindulópontját illeti, ez az a marxi tétel, hogy minden lét kezdet- és eredetnélküli ősfarmája a tárgyiasság, a lét azonos a tárgyas léttel. A kategóriák sem egyebek, mint a meghatározott lét formái, létezőmeghatározások. Az így felfogott lét három nagy létformára, a szervetlen természet, a szerves természet és a társadalmi lét sférájára oszlik, de ezeket a létformákat dinamikus kapcsolatok kötik össze: a társadalmi lét embere egyben megszüntethetetlenül hozzátartozik nemcsak a szerves természethez, a biológiai létszférához, hanem a társadalmi lét nem lenne lehetséges a szervetlen természettel való szakadatlan kölcsönhatások nélkül sem.

Mindhárom nagy létforma fejlődése irreverzibilis (visszafordíthatatlan) folyamatokban halad előre. Ilyen folyamat — amint ezt Planck kimutatta — maga az atom is, a fajok keletkezésének és elmúlásának története is, de az emberi társadalom története is: pusztá látszat, hogy restaurációs intézkedésekkel vissza lehet állítani valamely korábbi társadalmi állapotot, hiszen legfeljebb egyszerű, mechanikusan dologi viszonyok restaurálhatók, a már végbement társadalmi folyamatok azonban sosem tehetők meg nem történtté, sosem válnak visszafordíthatóvá.

A három nagy létformát összekötő kapcsolatok, kölcsönhatások, azonosságok — másfelől — nem adnak alapot ahhoz, hogy az alacsonyabb létformák kategóriáit mechanikusan alkalmazzuk a magasabbakra, minthogy az utóbbiakban olyan kategóriák találhatók, amelyek az előbbiekből ilyen módon nem levezethetők. Ez már a társadalmi lét létszerű alaptényénél, a munkánál is megmutatkozik. A munka tudatosan véghezvitt teleológiai (célmegvalósító) tételezés, és ennek megfelelően merőben új mozzanatot teremt a létben (hiszen a munka megjelenése előtt csak oksági folyamatok voltak, teleológiaiak nem), s új, a természetben addig sehol nem létező tárgyiasságokat is létrehoz.

A kategóriák helyes megismerésén alapuló teleológiai tételezések (például elméletek) döntő módon befolyásolhatják a lét folyamatainak lezajlását (fontos azonban tudnunk, hogy számos esetben téves elméletek is a kellő eredményekhez vezethetnek). Az ember „válaszoló lény”, képes az önfejlődésre a tárgyak megváltoztatása révén, s a környezethez való aktív alkalmazkodás során olyan kategóriák jönnek létre, amelyek a társadalmi lét sajátos, új, önálló formáját alakítják ki. Ennek az új létmódnak az alapvető kategóriája a munka: a munka folyamata Lukács szerint csírájában tartalmazza az emberiség létének legfejlettebb, legmagasabbrendű kategóriáit is. A munkatermelékenység szakadatlan növekedése, a természeti korlátok visszaszorítása és a kisebb társadalmi csoportoknak az egységes emberi nemből való fokozatos integrációja az a három — nem teleologikus, hanem kifejezetten oksági — folyamat, melynek során kialakult a sajátosan társadalmi kategóriák uralma.

Ez a gondolatmenet Lukács műve harmadik (*Prolegomena* címet viselő) kötetének — igen vázlatos, számos alapvető fontosságú elemzést még csak nem is jelző — summája. A második (*Szisztematikus fejezetek* című) kötet a társadalmi lét kategóriái közül a munka, a reprodukció, az eszmei mozzanat és az ideológia, s végezetül az elidegenedés mibenlétét tárgyalja rendkívül tüzetes, nagy terjedelmű elemzésekkel, az első kötet (*Történeti fejezetek*) pedig a neopozitívizmus, az egzisztencializmus, Nicolai Hartmann, Hegel és Marx ontológiai nézeteit vizsgálja. Hogy a köteteket így, fordított sorrendben említtem, nem véletlen: az utolsó rögzíti Lukács ontológiájának átfogó képét, s az első kettő részletkérdéseket bont ki; bár ez utóbbiak is rendkívül tanulságosak, fontosak, itt a pusztá jelzésen túlmenően tárgyalásukra

nincsen tér, annál is kevésbé, mert olyan elvont filozófiai régiókba kellene bevezetnem az olvasót, ahol a tájékozódáshoz igen hosszadalmas magyarázatok szükségeltetnek.

Fontosabb ennél, hogy szemügyre vegyük: milyen helyet foglal el az ontológia Lukács életművében? A lételméleti szempontok ilyen nyomatékos előtérbe állítása ugyanis nem újkeletű Lukács íásaiban, sőt, e törekvés fiatalkori, még nem marxista alkotói periódusáig visszavezethető. Amint erre *Utam Marxhoz* című kötetének előszavában felhívta a figyelmet, már 1912 és 1918 között írt, *A heidelbergi művészet-filozófia és esztétika* című munkájában túllépett Kant ismeretelméleti kiindulópontján, s ontológiai módszerrel, a műalkotásban magában kereste az esztétikum alapjait. Hozzátenném ehhez azt a — Lukács által nem emlegetett, s kevésbé ismert — tényt, hogy ez a módszer tette lehetővé számára azt is, hogy a marxista szakirodalomban elsőként, már 1938-ban kifejtse az esztétikai minőségek objektivitásának elvét. Igen szembetűnő azután ez a törekvés *Az esztétikum sajátosságában*, ahol — saját szavait idézve — „...ez a tudatosság teljesen felszínre jut, és ezzel az ontológiai megalapozást bizonyos következetességgel a módszer középpontjába állítja”. (A hazai közvélemény kevésbé honorálta ezt: évekkel e művének megjelenése után is akadtak, akik az ismeretelméleti egyoldalúság vádját fordították ellene, s az esztétika ontológiai megalapozását vele szemben a strukturalista elméletek tanulmányozásától várták.) Nem egyszerű túlzás hát, ha élete végén, félretéve esztétikájának folytatását és feladva egy etika tervét is, az ontológián dolgozva így nyilatkozott: „Bármilyen paradox módon hangzik is, ma, több mint nyolcvanéves koromban, még igazán döntő jellegű műveim megírása előtt állok.”

Eredeti elképzelése szerint e mű csak két részből állt volna, az ontológia történetét kritikailag áttekintő fejezetekből és saját koncepciójának szisztematikus kifejtéséből. A megvalósítás azonban nem elégítette ki. A történeti részen (miként ez eszmetörténeti írásaira mindig is jellemző volt) a tárgyalt gondolatrendszerek összefoglaló ismertetése, első összefüggéseik, logikai vázuk felrajzolása helyett Lukács csak a számára — pozitíve vagy negatíve — érdekes részmozzanatokkal foglalkozott, s reflexiói minduntalan át- és átcúsztak saját nézeteinek taglalásába, a második részt viszont a történeti utalások szövik át. Ez azt eredményezte, hogy ugyanazok a gondolatmenetek, idézetek, történeti példák kétszer is szerepelnek a szövegben, sőt, olykor többször is.

Eörsi István előszava arról tudósít, hogy „... később a Marx- és a Hegel-fejezet kivételével tartalmilag is elhibázottnak tartotta történeti fejtegetéseit. Többször említette például, hogy túlértékelte Hartmannt, és hogy a többi jelenkori filozófiai áramlatot szervesen, rutinszerűen bírálta”. Eörsi arra is utal, hogy Lukács barátai és tanítványai is kritikusan fogadták az elkészült részeket de ezek „mégsem alapvető nézeteiben vagy gondolkodása módszerében ingatták meg, hanem csak arról győzték meg, hogy előadásmódjából hiányzik a kellő átütőerő”. Ami az önkritikát illeti, ennek Hartmannra vonatkozó része szerintem túlzott; úgy gondolom, Lukács a fejezet megírásakor értékelte reális jelentőségéhez mérten Hartmannt, s nem utólag. A barátok és tanítványok sem a legmegfelelőbb lélektani pillanatban győzték meg arról, hogy előadásmódja kevésbé előnyös: a logikai építkezés, rendszerező képesség, áttekinthetőség sosem volt a Lukács-szövegek erőssége, s e tekintetben az ontológia nem marad el szembetűnően korábbi művei mögött.

Ekkor pedig Lukács már pontosan tudta, hogy átdolgozásra, javítgatásra ideje nincs: halálos betegség szeszélyétől függ, hogy meddig él. Valóban bámulatos lelki erőre vall, hogy mégis újból munkába kezdett. Ezúttal a saját koncepcióját kifejítő gondolatmeneteket egybeépítette az eszmetörténeti reflexiókkal, de nem egyszerűen úgy, hogy a korábban írt szövegeket illesztette egymáshoz, hanem új művet alkotott, amely átfogóbb, rendszerezőbb formában állítja elénk elképzeléseit. Mint említettem, e harmadik rész a *Prolegomena* — magyarul „Előszó” — címet kapta, meglehetősen indokolatlanul. Se nem bevezetése a korábbi részeknek, se nem valamiféle vázlata, előmunkálata egy majdan, más vagy mások által megírandó marxista ontológiának

(végső soron persze minden tudományos teljesítmény csupán előmunkálata más, még magasabb szintű teljesítményeknek), hanem tekintélyes — közel 400 nyomtatott oldalnyi — önálló mű. Eörsi visszaemlékezése szerint Lukács ennek gépelt kéziratát már nem tudta végigolvasni, s „aggódó bizalommal a jövőre hárította műve megítélését”.

A kiadás előkészítői az egyetlen korrekt megoldást választották, amikor úgy döntöttek, hogy nem veszik tekintetbe Lukács fenntartásait saját szövegeivel szemben, hanem minden szerkezeti változtatás és kihagyás nélkül közlik a kéziratokat úgy, ahogyan ezek reánk maradtak. Lukács műhelygondjainak és a tanítványi kör kritikai észrevételeinek hírére elterjedt az a vélemény, hogy e mű voltaképpen torzónak, töredéknek tekintendő. Bennem nem keltett ilyen benyomást. Igaz, az eszméletörténeti részből hiányzik számos gondolkodó (Arisztotelész, Aquinói Tamás, Wolff, Kant stb.) önálló fejezete, ám a teljesség igénye ebben az esetben — Lukács végül is nem filozófiatörténetet akart írni — célt tévesztene. A második kötet problémakörökre tagolt megközelítési módja is bizonyos mértékig széttördeli az összefüggéseket, de *A különösség* című művében Lukács hasonlóan töredezett kompozícióval rögzítette mondanivalóját (s a történeti rész itt sem törekszik teljességre), mégsem tekintjük torzónak. A *Prolegomena* pedig szerintem éppenséggel Lukács egyik legkerekesebb kompozíciójú írása — ami nem azt jelenti, hogy felépítésével a retorikai remekművek sorába tartozik, de Lukácstól a rétori erények mindig is távol álltak.

Inkább mondanám tehát Lukács ontológiáját háromszor is megírt műnek, mint töredéknek. Ami „a” marxista ontológia kérdését illeti, az bizonyos, hogy e könyv tételei nem kanonizálhatók, sőt, számos közülük heves vitákat, ellenvéleményeket vált ki majd, s nem egyszer — úgy látom — okkal. Nem a műbe jobbra szervetlenül beillesztett politikai megjegyzésekre gondolok, amelyek gyakran megalapozatlan véleményeket tükröznek, tájékozatlanságra vallanak (nem egyszer olyankor is, amikor „imperialistaellenes” célzatúak): ezek egyszerűen nem tartoznak az érdemi részhez. Lényeges mondanivalója viszont Lukácsnak például az értékek pluralizmusáról szóló tétel, mely szerint a különféle értékeknek nemhogy közös lényegük lenne, de egymáshoz való viszonyuk a különmeműségtől egészen az ellentétességig terjedhet, aminthogy szerinte a szabadság is hasonlóan pluralisztikus kategória, jogi értelemben egészen mást jelent, mint politikai, morális, etikai stb. értelemben. Ismereteim szerint e koncepció ellen igen megfontolandó érveket lehet felsorakoztatni, s erősen kétséges, hogy ebben a kérdésben a vita Lukácsot igazolná.

Ilyen s hasonló problémák nyilván bőségesen akadnak majd Lukács ontológiájában, s ez korántsem csökkenti tudománytörténeti jelentőségét. Hiszen éppen Lukácstól tudjuk, hogy a tudomány fejlődésének lényegéhez tartozik: legzsenszálisabb elméletei meghatározásai is szüntelenül ellenőrzendők, helyesbítendők „és a rögzítések ezért — szintén elvileg — átmeneti jellegűek, megfogalmazásuk közben már eleve számítanak arra, hogy forradalmi vagy részleges változásokon fognak átmenni”. (*Magvető, 1976.*)

SZERDAHELYI ISTVÁN